

nssss aa   aprroatttt oaaaaa   hoooyy   ce   strrr
aaaaaaaposs nnn   txx   vvv   cosss

Seyyed Masoud Shahmoradi¹ and Masoud Bayat ²

1- Department of Islamic Studies, Faculty of Medicine, Zanjan University of Medical Sciences, Zanjan, Iran.
Assigned to the Department of history and civilization of the Islamic nation, Faculty of Humanities, University
of Zanjan, Zanjan, Iran.

2- Department of history and civilization of the Islamic nation, Faculty of Humanities, University of Zanjan,
Zanjan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/10/30 Accepted: 2025/11/28 pp: 34- 52 Keywords: Poetry; Persian Language; Coin; Iran; Safavids.	The rise of the Safavid state is considered the beginning of a new era in Iran's political, cultural, and social developments. The formalization of Shiism and the formation of a national state were the most important fruits of this great transformation, which was also reflected in the widespread use of Shiite slogans and the Persian language in the texts of the coins of the Safavid kings. Persian poetry constitutes an important part of the inscriptions on Safavid coins because the Safavid kings included their titles, as well as their Shiite beliefs, in the form of Persian poetry on their coins, which is considered an innovation of the Safavid era. The present study seeks to examine the Persian poems written on the coins of the Safavid kings and to determine the reasons for mentioning these poems on these coins. The aim of this research is to demonstrate the application of numismatic studies in recognizing developments in the Safavid era. This research was conducted using a descriptive-analytical method and its information was collected using library resources. The results of this research show that due to the widespread popularity of poetry in Safavid society, they used Persian poems in their coin inscriptions, and some of these poems reflect some of the political, cultural, and religious developments of this era. Also, until the era of Mohammad Khodabandeh, rare coins from the Safavids contained Persian poems, but from the era of Abbas II until the end of this reign, Persian verses were written on Safavid coins in great abundance.
	Citation: Shahmoradi, S. M., & Bayat, M. (2025). A numismatic approach to Safavid history: A case study of Persian poems in the texts of Safavid coins. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(2), 34-52. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56709.1052 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.3.3

¹ **Corresponding author:** Seyyed Masoud Shahmoradi, **Email:** s.m.shahmoradi@gmail.com, **Tell:** +989146238864

Extended Abstract

Introduction

The emergence of the Safavid state led to the formalization of Shiism and the creation of national unity in Iran, and the symbols of these developments were widely reflected in the texts of Safavid coins. Writing Shiite slogans and using the Persian language in coinage texts are examples of this. An interesting innovation of the Safavids in this regard is the use of Persian poetry in the texts of the coins, because the titles of the Safavid kings, as well as their religious beliefs, were inscribed in Persian poetry on the coins of this era. This research seeks to analyze Persian poems engraved on the coins of the Safavid kings. Ismail I expressed his devotion and love for Imam Ali and some mystical themes by writing several poems on rare varieties of his coins. Ismail II, who had Sunni leanings, also tried to announce and justify his intended changes in the religious arena by including poetry on his coins. His successor, Mohammad Khodabandeh, declared the continuation of the Safavid Shiite beliefs by including a poem on one of his coins that expressed the dependence of the Safavid government on the government of Imam Zaman. From the era of Shah Abbas II, the use of poetry in the texts of Safavid coins became more widespread, so that the titles of Safavid kings and their religious beliefs were expressed in most cases using poetry on the texts of coins. This continued until the end of the Safavid rule and is even seen in the coins of the Safavid survivors, who were nominally and ostensibly seated on the throne by rulers and claimants to power. The aim of this research is to demonstrate the application of numismatic studies in recognizing developments in the Safavid era.

Material & Methods

This research was conducted using a descriptive-analytical method, and its data was collected using library resources.

Results and discussion

During the reign of Ismail I to Mohammad Khodabandeh, Persian poetry was written in the texts of a limited number of coins of the Safavid kings, which seems small compared to the later period. Ismail I displayed some mystical and Shiite concepts in the form of Persian poems on three rare types of his coins, thus attributing his rise to power to the attention of Imam Ali and divine vision. During the reign of Ismail II Safavid, who favored Sunni Islam and removed Shiite symbols from coins, the verse "If there are Imams from the East to the West of the world, Ali and her descendants are enough for us." was written on coins to prevent Shiite opposition and further escalation. His successor, Muhammad Khodabandeh, inscribed a poem on a type of her coins, the content of which expressed the dependence of the Safavid government on the government of Sahib al-Zaman. This can be interpreted as Muhammad Khodabandeh seeking to erase the rift that had arisen in the Shiite beliefs of the Safavids during the reign of Shah Ismail II. During the reign of Abbas II until the final collapse of the Safavid government, the titles, titles, and Shiite beliefs of the Safavids were reflected extensively on Safavid coins in the form of Persian verses, such that this action can be considered an important innovation of the Safavids in coinage. In the verses engraved on the coins of this period, new expressions and terms such as "Saheb- qaran,, KKāb Ali", ZZavār Imam,, ,R ab al-Mashre""n", ssn s arvār,, MMlk Sulaymlnl and SSāni Saheb qaran " are observe,, each of which was used to symbolically express some of the titles, epithets and developments of the Safavid era. Some of these terms, such as "Kaleb Ali", reflect the Extremist beliefs of the Safavid kings, and others, such as "Zawar Imam", can be considered indicative of the evolution of the concept of pilgrimage during the Safavid era. Also, the reference to the Safavid lineage of the Safavid gings in coins minted dy the Safavid survivors in the period after the invasion of the jhilj j

Afghans shows that until the second half of the 12th century AH, affiliation with the Safavid dynasty was an influential factor in gaining political legitimacy, to the extent that the Safavid survivors continued to use this as one of the slogans on their coins.

Conclusion

Persian poetry is an important part of the phrases engraved on the coins of the Safavid kings and is considered one of the innovations in the inscriptions on Iranian coins from the Islamic era to the Safavid era. Due to the expansion and prosperity of poetry in the society of this era and among the common people, the Safavids used this literary format in the texts of their coins to advertise and promote their desired themes. The emergence of Persian poems on the coins of the Safavid kings can be divided into two periods, which include the era of Ismail I to Mohammad Khodabandeh and the era of Abbas II to the collapse of this government. The second period also includes the era of the Safavids' survivors, who were nominally and outwardly enthroned by rulers and claimants to power, and coins were minted with their names.

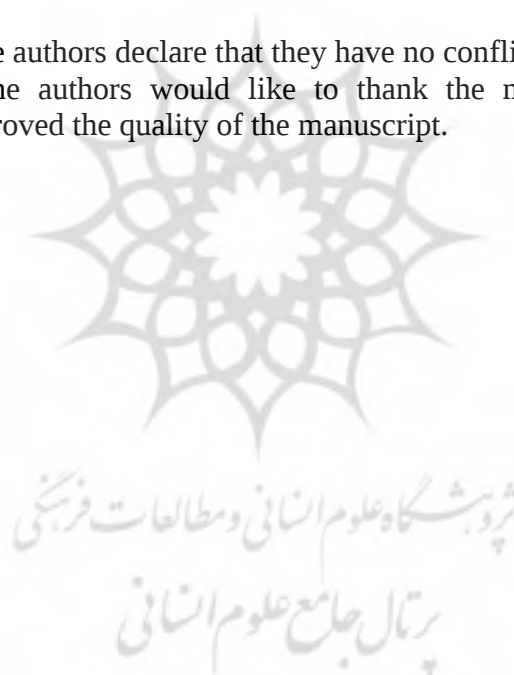
Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

رویکردی سکه‌شناسی به تاریخ صفویه

(مطالعه نمونه‌ای اشعار فارسی در متون سکه‌های صفویان)

سید مسعود شاهمرادی^۱ و مسعود بیات^۲

- ۱- گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی زنجان، زنجان، ایران. مأمور به گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.
- ۲- گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	برآمدن دولت صفویه آغازگر دورانی نو در تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران محسوب می‌شود. رسمیت تشیع و تشکیل دولت ملی مهم‌ترین ثمرات این تحول عظیم بود که از طریق کاربرد گسترده شعائر شیعی و همچنین زبان فارسی در متون سکه‌های شاهان صفوی نیز بازتاب یافته است. اشعار فارسی قسمت مهمی از نوشته‌های سکه‌های صفویان را شامل می‌شود زیرا شاهان صفوی القاب و عناوین و همچنین اعتقادات شیعی خویش را به‌صورت اشعار فارسی نیز بر مسکوکات خود درج کرده‌اند که این امر از نوآوری‌های دوران صفویه به شمار می‌آید. مسئله پژوهش حاضر بررسی اشعار فارسی نوشته‌شده بر سکه‌های شاهان صفوی و مشخص نمودن دلایل ذکر این اشعار بر این مسکوکات است. هدف این پژوهش نشان دادن کاربرد مطالعات سکه‌شناسی در بازشناسی تحولات عصر صفویه است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام‌شده و گردآوری اطلاعات آن نیز با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد به سبب رواج گسترده مقوله شعر در جامعه دوران صفویه، آنان از اشعار فارسی در نوشته‌های سکه‌های خویش بهره بردند که تعدادی از این اشعار بازتاب‌دهنده برخی از تحولات سیاسی، فرهنگی و مذهبی این دوران است. همچنین تا دوران محمد خدابنده، سکه‌های نادری از صفویان دارای اشعار فارسی است اما از عصر شاه‌عباس دوم تا پایان این حکومت، ابیات فارسی با گستردگی بسیاری بر سکه‌های صفویان نوشته‌شده است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۸	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷	
صص: ۳۴-۵۲	
واژگان کلیدی: شعر، زبان فارسی، سکه، ایران، صفویان.	

استناد: شاهمرادی، سید مسعود؛ و بیات، مسعود. (۱۴۰۴). رویکردی سکه‌شناسی به تاریخ صفویه (مطالعه نمونه‌ای اشعار فارسی در متون سکه‌های صفویان). نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۲)، ۳۴-۵۲.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56709.1052>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.3.3>

^۱ نویسنده مسئول: سید مسعود شاهمرادی، پست الکترونیکی: s.m.shahmoradi@gmail.com، تلفن: ۰۹۱۴۶۲۳۸۸۶۴

مقدمه

دانش سکه‌شناسی به مطالعه و بررسی انواع مسکوکات در مقاطع گوناگون تاریخی می‌پردازد. این دانش یکی از زیرشاخه‌های علم باستان‌شناسی و یا تاریخ به شمار آمده، هرچند که برخی نیز این علم را به‌عنوان یکی از «علوم میان‌رشته‌ای» به شمار آورده‌اند (شاهمرادی، ۱۳۹۹: ۲۹). سکه‌ها قسمت مهمی از «فرهنگ مادی» ادوار مختلف تاریخی هستند. پژوهش در فرهنگ مادی، پاسخ به پرسش‌های تاریخی را بسط می‌دهد، نقش اقشار مختلف را در تاریخ روشن‌تر می‌سازد و روایات منابع مکتوب تاریخی را تصحیح می‌کند (کدی، ۱۳۷۴: ۹۰-۹۱). در همین راستا دانش «سکه‌شناسی» نقش مهمی در بازشناسی تحولات تاریخی ادوار مختلف ایفاء می‌کند. ضرب مسکوکات امری حکومتی بود که همواره تحت نظارت فرمانروایان انجام می‌شد. حکمرانان مختلف متون سکه‌های خویش را با دقت بسیار و به‌گونه‌ای انتخاب می‌کردند که بازتاب‌دهنده اعتقادات آنان باشد زیرا با توجه به چرخش مسکوکات در میان طبقات مختلف مردم، سکه‌ها ابزار تبلیغاتی مناسبی برای حکومت‌ها محسوب می‌شد. متون سکه‌های شاهان صفوی نیز بازتاب‌دهنده اعتقادات آنان و بدین گونه نشانگر برخی از تحولات این عصر از تاریخ ایران است. ظهور دولت صفویه سبب رسمیت تشیع و ایجاد وحدت ملی در ایران گردید که نمادهای این تحولات در متون سکه‌های صفویان نیز بازتاب گسترده‌ای یافته است. نگارش شعارهای شیعی و بهره‌گیری از زبان فارسی در متون مسکوکات از مصادیق این امر است. نوآوری جالب‌توجه صفویان در این زمینه استفاده از اشعار فارسی در متون سکه‌ها است زیرا القاب و عناوین شاهان صفوی و همچنین اعتقادات مذهبی آنان به‌صورت اشعار فارسی بر مسکوکات این عصر درج شده است.

این پژوهش درصدد واکاوی اشعار فارسی منقور بر سکه‌های شاهان صفوی است. باوجود افت کیفیت شعر فارسی در دوران صفویه، کیمت شعر در این دوران افزایشی قابل‌ملاحظه یافت. رواج شعر و شاعری در میان طبقات مختلف مردم سبب گردید شاهان صفوی از قالب شعر در متون سکه‌های خویش استفاده نمایند و از این طریق مفاهیم موردنظر خویش را تبلیغ و ترویج کنند. از دوران آغازین صفویه کاربرد اشعار فارسی در سکه‌های آنان مشاهده می‌شود. شاه اسماعیل اول ارادت و محبت خویش به امام علی (ع) و همچنین برخی مضامین عرفانی را از طریق درج اشعاری چند بر گونه‌های نادری از سکه‌های خود بیان نمود. شاه اسماعیل دوم که تمایلات سنی‌گری داشت، نیز سعی کرد تغییرات مدنظر خویش در عرصه مذهبی را از طریق درج شعر بر مسکوکات خویش اعلام و توجیه کند. جانشین او شاه محمد خدابنده با درج شعری که بیانگر وابستگی حکومت صفویان به حکومت امام زمان (عج) بود، بر یکی از سکه‌های خویش، استمرار مجدد اعتقادات شیعی صفویان را اعلام نمود. از دوران شاه‌عباس دوم بهره‌گیری از قالب شعر در متون مسکوکات صفویان گستردگی بیشتری می‌یابد به‌گونه‌ای که القاب و عناوین شاهان صفوی و اعتقادات مذهبی آنان در بیشتر موارد با استفاده از شعر بر متون سکه‌ها بیان می‌شود. این امر تا پایان حکومت صفویان استمرار می‌یابد و حتی در سکه‌های بازماندگان صفویه که به‌گونه‌ای ظاهری و اسمی توسط فرمانروایان و مدعیان قدرت بر سریر سلطنت نشسته بودند، مشاهده می‌شود. هدف این پژوهش نشان دادن کاربرد مطالعات سکه‌شناسی در بازشناسی تحولات عصر صفویه است.

در مورد پیشینه پژوهش بایست گفت تاکنون اشعار سکه‌های صفویان در تحقیقی جامع و مستقل بررسی نشده است. بااین‌حال در پژوهش‌هایی چند برخی از ابعاد این موضوع مورد اشاره قرار گرفته و یا بررسی شده است. سید جمال ترابی طباطبایی در نوشتار کوتاه «چند سکه معرفی نشده» (۱۳۶۱) چندین سکه از جمله دو سکه از شاه اسماعیل اول را معرفی کرده که اشعاری بر روی آن‌ها نوشته شده است. فرزانه قائینی در کتاب «سکه‌های دوره صفویه» (۱۳۹۵) برخی از ابیات نوشته‌شده بر سکه‌های صفویان را به‌صورت توصیفی بیان کرده است. در مقاله «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی» (۱۳۹۵) تألیف جهانبخش ثواقب و همکاران برخی از مضامین شعری سکه‌های صفویان به‌صورت مختصر توصیف شده است. مقاله «واکاوی درون‌متنی و برون‌متنی شعرهای فارسی روی سکه‌های شاه‌عباس دوم» (۱۳۹۹) تألیف چنور سیدی شامل تجزیه و تحلیل گفتمان حاکم بر اشعار سکه‌های شاه‌عباس دوم است.

ادبیات دوره صفوی

با توجه به موضوع تحقیق حاضر که در مورد اشعار فارسی منقور بر سکه‌های صفویان است، ارائه توضیحی کوتاه در مورد ادبیات دوره صفوی و ارتباط آن با اشعار منقور بر مسکوکات آن‌ها ضروری است. در دوران صفویه زبان فارسی اهمیت بیشتری یافت زیرا

آنان باوجود ترک‌زبان بودن، از این زبان برای ترویج و اشاعه تشیع بهره می‌بردند (ریپکا، ۱۳۸۱: ۴۱۳). در مورد تحولات مربوط به «شعر» در دوران صفویه نیز بایست گفت برخی معتقدند شعر در این دوران وارد مرحله‌ای از دوران انحطاط گردید زیرا اشعار این دوران فاقد هر نوع ابتکار و نوآوری در لفظ و معنی بود به‌گونه‌ای که جز در اشعار چند تن از شاعران چیره‌دست، کمتر می‌توان اندیشه و لفظ ممتازی یافت. دلیل عمده این امر عدم علاقه دربار صفویه به شعر و شاعری، برخلاف حمایت عظیم دربارهای پیشین از این امر، بیان شده است. باین‌حال به سبب اینکه صفویان در پی تبلیغ و تحکیم مبانی تشیع بودند که ازجمله توسط «ادبیات مذهبی» انجام می‌پذیرفت، قالب‌هایی همچون مرثیه‌سرایی و نوحه‌پردازی باب روز شد و مدح ائمه شیعه (ع) مضمون اصلی شعر این دوران گردید؛ به عبارت دیگر «شعر» نیز از تأثیر عقاید مذهبی صفویان برکنار نماند و دامنه حمایت عمیق آنان از تشیع به عرصه شاعری نیز کشید و منجر به سرایش اشعاری در سنخ مرثیه و مدح شد (ر.ک: ریپکا، ۱۳۸۱: ۴۱۲ و ۴۱۳؛ تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۵۳۸ و ۵۳۹).

اشعار حک شده بر سکه‌های صفویان مصداق بارزی از نکات بیان شده در مورد وضعیت ادبی این عصر از تاریخ ایران است زیرا اولاً زبان فارسی به گستردگی در متون سکه‌های آنان مشاهده می‌شود و دوماً شاهان صفوی، به‌ویژه از زمان شاه‌عباس دوم، القاب و عناوین و همچنین اعتقادات مذهبی خویش (مدح ائمه شیعه دوازده‌امامی) را به‌صورت اشعار فارسی بر مسکوکات خود درج کرده‌اند که این امر از نوآوری‌ها و ابداعات جالب‌توجهی است که در سکه‌های حکمرانان پیش از صفویه سابقه نداشته است زیرا بر سکه‌های سلسله‌های پیشین ایرانی تاکنون اشعار فارسی مشاهده نشده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۴).

نکته نهایی در این زمینه پاسخ به این سؤال است که چرا صفویان از قالب شعر برای بیان القاب و عناوین و مضامین شیعی بر سکه‌های خویش استفاده کرده‌اند؟ اهمیت این نکته از این‌روست که مسکوکات در میان طبقات مختلف مردم رواج و چرخش داشت و متون حک شده بر آن‌ها ابزار تبلیغاتی بی‌نظیری برای حاکمان محسوب می‌گردید، بنابراین بایست فراگیرترین و قابل فهم‌ترین متون بر سکه‌ها درج می‌شد تا استفاده از این وسیله تبلیغاتی شامل عامه مردم گردد. شاید بتوان دلیل این امر را رواج گسترده مقوله شعر و شاعری در جامعه آن روزگاران دانست به‌گونه‌ای که صفویان قالب شعر را مناسب‌ترین وسیله برای انتقال مفاهیم مدنظر خویش از طریق متون مسکوکات تشخیص دادند. اولثاریوس، سیاحان اروپایی که در دوران صفویه از ایران بازدید کرده، می‌نویسد: «شعر آن‌چنان اهمیتی نزد ایرانیان دارد که می‌توانم بگویم، هیچ ملتی از این جهت به پای آنان نمی‌رسد. شعرا در همه‌جا هستند، جنگ اشعار جالب و متفکرانه خود را نه تنها همراه دارند، بلکه تمام آن را به حافظه خود نیز سپرده‌اند و در ضیافت افراد سرشناس و همچنین در میدان‌ها و میخانه‌ها و جاهای دیگر برای سایرین می‌خوانند و از این رهگذر امرارمعاش می‌کنند. اغلب بزرگان، شاعران را به محافل خود دعوت می‌کنند تا موجبات سرگرمی و شادی آنان و میهمانانشان فراهم شود» (اولثاریوس، ۱۳۶۳: ۳۰۷).

شاید آنچه قبول این تحلیل را میسر می‌سازد کمیت زیاد شعر و شاعران در دوران صفویه است. مطابق اشاره برخی منابع، باوجود کیفیت ضعیف شعر فارسی در دوران صفویه، کمیت شعر فارسی سروده شده در این دوره زیاد توصیف شده است به‌گونه‌ای که از این لحاظ از سایر ادوار شعر فارسی پیشی گرفت. سام میرزا در تحفه سامی (تألیف در ۹۵۸) از هفت‌صد شاعر هم‌دوره خود نام می‌برد و محمد طاهر نصرآبادی، تذکره‌نویس سده یازدهم، نیز تقریباً از هزار شاعر معاصر خود یاد می‌کند. حتی اگر اسامی شعرای متوسط و یا ضعیف نیز در این فهرست‌ها جای گرفته باشد، این تعداد رقم قابل توجهی به شمار می‌رود (تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۵۶۴-۵۶۵). این کمیت نشانگر این نکته است که در عصر صفویه شعر و شاعری دارای رونق گسترده‌ای در جامعه و در میان طبقات مختلف مردم بود و به همین مناسبت حاکمان صفوی نیز قالب شعر را مناسب‌ترین وسیله ارتباطی با بدنه جامعه تشخیص دادند و از آن در متون سکه‌های خویش بهره بردند.

سکه‌های شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ق)

سه گونه نادر از سکه‌های شاه اسماعیل اول حاوی اشعار فارسی است. این سکه‌ها عبارت‌اند از:

۱. سکه‌ای متعلق به شاه اسماعیل اول در گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی معرفی شده که بر آن بیت «سکه مهر علی را تا زدم بر نقد جان* گشت از فضل خدا محکوم فرمانم جهان» نوشته شده است (خلیفه، ۱۳۷۵: ۲۹/ ۸۱۱).

این بیت نشانگر این امر است که شاه اسماعیل اول موفقیت خود در تأسیس حکومت صفویه را مرهون مهر و محبت خویش نسبت به امام علی (ع) قلمداد می‌کند زیرا این امر موجب جلب فضل الهی و در نتیجه حاکمیت او در ایران گردید. شاه اسماعیل اول پس از آنکه در تبریز بر سریر سلطنت نشست، خطبه و سکه را شیعی نمود و دستور داد عبارت «أشهد أن علی ولی الله» را در اذان وارد سازند. (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/ ۴۶۸-۴۶۷) مطابق برخی روایات شاه اسماعیل اقدام خویش در رسمیت تشیع را که در پی به تخت نشستن او رخ داد، مرهون توجه و راهنمایی امام علی (ع) می‌دانست. مولف عالم آرای صفوی نقل می‌کند زمانی که شاه اسماعیل قصد ایراد خطبه به طریقه تشیع اثنی عشری را داشت، امراء او از کثرت جمعیت اهل سنت در تبریز و مخالفت آنان با این امر نگران بودند. این امر سبب دغدغه خاطر شاه اسماعیل نیز گردید اما در این هنگام امام علی (ع) به خواب اسماعیل آمده و او را فرزند خویش خطاب کرد و گفت: «دغدغه به خاطر مرسان». امام سپس به او گفت دستور دهد در روز جمعه (که قصد اعلام رسمیت تشیع را داشت) در میان هر دو کس از مردم یک نفر قزلباش قرار گیرد و در آن هنگام خطبه را بخواند و اگر افرادی قصد مخالفت داشتند، قزلباشان آنان را به قتل رسانند (عالم آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۶۴). این روایت معنای بیت حک شده بر سکه مزبور را در قالب روایت یکی از منابع تاریخی دوران صفویه نشان می‌دهد.

گفتنی است بر گونه‌ای دیگر از سکه‌های شاه اسماعیل اول دعای نَادِ علی صغیر (نادعلی مظهر العجایب* تجده عوناً لک فی النوائب* کل هم و غم سینجعلی* بولایتک یا علی یا علی یا علی^۱) نیز دیده می‌شود (Poole, 1887: 8؛ قائینی، ۱۳۹۵: ۱۱۱؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۰) (تصویر ۱). از منظر معنایی نگارش این دعا، نظیر نگارش بیت سکه پیشین، نشانگر اهتمام شاه اسماعیل اول در نشان دادن ارتباط قلبی خود با امام علی (ع) است.

تصویر ۱

(منبع: <https://hcr.ashmus.ox.ac.uk>)

۲. در تعدادی از سکه‌های نقره شاه اسماعیل اول که در سال ۹۱۷ ق در تبریز ضرب شده‌اند بیت: «زر کنده کانست برو دیده منه* بینا نبود دیده که بر کنده بود» حک شده است^۲ (ترابی طباطبایی، ۱۳۶۱: ۴۱۰) سکه‌ای زرین از همو نیز معرفی شده که در تبریز ضرب شده و فقط حاوی مصرع دوم این بیت است (شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۵۵) (تصاویر ۲ و ۳).

تصویر ۳

(منبع: شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۵۵)

تصویر ۲

(منبع: ترابی طباطبایی، ۱۳۶۱: ۴۱۰)

^۱ علی را که مظهر عجایب است صدا بزن، او را در گرفتاری‌ها یاور خود خواهی یافت، هر غم و اندوهی برطرف می‌شود، به برکت ولایت ای علی.
^۲ ترابی طباطبایی دو مصرع سجع مزبور را از طریق دو سکه مختلف قرائت کرده است.

این بیت را می‌توان این چنین معنی کرد: «زر (طلا) استخراج شده (یا کَنده شده) از معدن (کانی) است، چشمِ نظر را متوجه آن نکن؛ هر دیده‌ای که نظر خویش را متوجه زر کَنده شده از معدن کند، بی‌نا نیست». این بیت در پی رساندن این معنی است که بایست چشمِ نظر متوجه منشأ و اصل (معدن) باشد و نباید معطوف به امر فرعی (همان زر که از معدن کَنده شده) گردد. بدین گونه این بیت دارای مفهومی عرفانی است و منظور آن بیان اصل «توحید» است زیرا خواستار چشم‌پوشی از همه امور فرعی و چشم‌دوختن به سرمنشأ است. در ادامه و در تفسیر بیت عرفانی دیگری که بر سکه‌ای دیگر از شاه اسماعیل اول منقور است، در این زمینه توضیحات بیشتری بیان خواهد شد.

۳. سکه‌ای مسی نیز از شاه اسماعیل اول باقی است (ضرب تبریز در سال ۹۱۷ ق) که بر آن بیت: «هر مس که ز کیمیا چو زر شد* میدان بیقین که از نظر شد» مشاهده می‌شود (ترابی طباطبایی، ۱۳۶۱: ۴۱۱؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۶۵). در این بیت از علم «کیمیا» سخن به میان آمده است. هدف این دانش آن است که احساس حضور خداوند را در همه ابعاد، حتی در قلمرو ماده، در آدمی بیدار کند. سنت کیمیایی در جهان اسلام با عرفان همبستگی پیدا کرده است زیرا برخی از کیمیاگران برای این علم مبدأ الهی قائل بودند (نصر، ۱۳۸۶: ۲۶۸، ۳۰۲ و ۳۰۶). این بیت نیز نظیر بیت پیشین دارای مفهومی عرفانی است زیرا درصدد بیان این امر است که مس در ظاهر به واسطه علم کیمیا به زر (طلا) تبدیل می‌شود اما درواقع این تبدیل به سبب نظر و توجه خداوند رخ می‌دهد. در اینجا نیز قصد شاعر معطوف نمودن نظرها از امور فرعی به اصل و سرمنشأ است تا بدین گونه اصل توحید را در قالب این بیت بیان کند.

همچنان که بیان شد، دو بیت پیش‌گفته حاوی عالی‌ترین مفهوم عرفانی یعنی توجه به اصل توحید و ربط دادن همه امور به سرمنشأ اصلی و انکار همه فروعات دیگر است. در تفسیر چرائی نوشتن این ابیات بر این گونه از مسکوکات شاه اسماعیل اول بایست به این نکته اشاره کرد که تفکرات غلوآمیزی در میان قزلباشان وجود داشت که بر مبنای آن به الوهیت، جنبه نیمه خدایی، شکست‌ناپذیری و توانایی‌هایی فوق طبیعی شاه اسماعیل اول معتقد بودند (نوایی و غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۱۰۴ و ۱۰۷؛ سیوری، ۱۳۸۲: ۱۰۹). یکی از بازرگانان ونیزی که در زمان صفویه از ایران دیدار کرده است در مورد شاه اسماعیل اول می‌نویسد: «ایرانیان او را مانند معبود تعظیم و تکریم می‌کنند به‌ویژه سپاهیان صفوی که برخی از آنان درحالی که نام شیخ را فریاد می‌زنند، بدون زره به نبرد می‌روند به امید اینکه اسماعیل حافظ آنان باشند و یا اینکه در راه او کشته شوند. نام خداوند در تمامی ایران به فراموشی سپرده شده و تنها نام اسماعیل یاد می‌شود. اگر فردی از اسب پیاده گردد یا بیفتد، شیخ (اسماعیل) را به یاری می‌طلبند. نام اسماعیل به دو صورت یاد می‌شود: به مفهوم خدا یا پیامبر زیرا مسلمانان به «لا اله الا الله محمدا رسول الله» قائل هستند اما ایرانی‌ها می‌گویند «لا اله الا الله اسماعیل ولی الله». بعلاوه ایرانیان به‌ویژه لشکریان اسماعیل او را جاوید محسوب می‌کنند اما اسماعیل از خدا یا پیامبر خواندن او راضی و خشنود نیست» (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۸۱: ۴۵۶-۴۵۷). وجود این گونه اعتقادات سبب بروز واکنش‌های منفی به‌ویژه در میان برخی از مخالفان صفویان می‌گردید؛ بنابراین شاه اسماعیل اول ابیات پیش‌گفته را (که بر مفهوم توحید تأکید دارند) بر تعدادی از سکه‌های خویش نوشت تا بدین گونه از ابزار تبلیغاتی متون مسکوکات برای انتشار نظر نامساعد خویش نسبت به رواج این گونه افکار در میان طبقات مختلف مردم بهره گیرد و بدین گونه از تبلیغات منفی مخالفان و دشمنان خویش ممانعت نماید.

در مورد بیت دوم (هر مس که ز کیمیا چو زر شد* میدان بیقین که از نظر شد) همچنین بایست به این نکته اشاره نمود که از منظر دانش کیمیا، «تبدل فلزات پست به طلا به دست کیمیاگر را می‌توان نسخه‌بدل تبدیل نفس تباه‌شده‌ای به دست پیر و مرشدی دانست. کیمیاگری که در کار خود به درجه استادی رسیده، در فلز پست امکان شرافت و تقدیس یافتن و طلا شدن را می‌بیند». (نصر، ۱۳۸۶: ۲۶۸) از این جنبه می‌توان گفت «نظر کیمیا، اثر شاه اسماعیل بر مس است» (ترابی طباطبایی، ۱۳۶۱: ۴۱۱) زیرا او در میان قزلباشان جایگاه «مرشد کامل طریقت صفویه» (سیوری، ۱۳۹۱: ۳۱) را داشت.

سکه‌های شاه اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵ ق)

بیت «ز مشرق تا بمغرب گر امام است* علی و آل او ما را تمام است» بر روی سکه‌های شاه اسماعیل دوم صفوی منقور است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۵؛ Poole, 1887: 78؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۲۱؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۱؛ مشیری، ۱۳۵۲: ۹۳).

(تصاویر ۴ و ۵). شوشتری این بیت را از سروده‌های عطار نیشابوری در الهی‌نامه او ذکر کرده است (شوشتری، ۱۳۷۷: ۲/ ۱۰۰) اما در الهی‌نامه این بیت به صورت «ز مشرق تا به مغرب گر امام است*امیرالمؤمنین حیدر تمام است» آمده است (عطار، ۱۳۸۸: ۱۲۷).

تصویر ۵

(منبع: <https://www.numisbids.com>)

تصویر ۴

(منبع: <https://en.numista.com>)

تا دوران شاه اسماعیل دوم شعارهای شیعی نظیر نام ائمه اطهار (ع) و عبارت «علی ولی‌الله» بر سکه‌های صفویان حک می‌گردید (ر.ک: قائینی، ۱۳۹۵: ۱۱۱-۱۲۳؛ شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۵۵-۲۵۸) اما اسماعیل دوم با حذف تمامی این شعارهای شیعی، بیت فوق را جایگزین آن‌ها نمود.

منابع تاریخی در مورد دلیل این اقدام به رویدادهایی اشاره کرده‌اند که به گرایش سنی‌گری شاه اسماعیل دوم ارتباط می‌یابد. بر مبنای گزارش مؤلف تاریخ عالم‌آرای عباسی: «از اطوار اسمعیل میرزا و سخنانی که در عقاید شیعه در پرده می‌گفت، مردمان او را در تشیع سست اعتقاد یافته، گمان تسنن به او بردند» (اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۱۳). اسماعیل دوم لعن و طعن را ممنوع نمود و فرمان داد «که تبرائیان من بعد سب و شتم خلفای ثلثه و آنان که شیعه سب ایشان را جایز می‌دانند، زبان نگشایند» و این که هرکس از این دستور سرپیچی کند به قتل رسد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۸۳). بدین گونه در دوران شاه اسماعیل دوم جایگاه عالمان سنی و به‌طور کلی اهل سنت تقویت شد و علمای شیعه نیز تحت فشار قرار گرفتند (ر.ک: اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۱۵-۲۱۳) تا بدانجا که «شیعیان علی بن ابیطالب را از استماع این مقال حزن و ملال روی داده، اکثر ایران در لباس سوگواری و قرین نوحه و زاری به سر می‌برد» (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۸۳). این امور سبب شد تا گمان سنی بودن اسماعیل دوم در میان مردم تقویت شود (اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۲۱۴/۱).

مؤلف شرفنامه نیز ضمن بیان این که شاه اسماعیل دوم درصدد حذف «سب شیخین و عثمان ذی النورین و عایشه صدیقه و بقیه عشره مبشره» بود، می‌نویسد او می‌خواست «نوعی سلوک کند که در ولایت ایران، سنی و شیعی هرکدام به مذهب خود عمل نموده، متعرض احوال یکدیگر نشوند» (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲/ ۲۵۴).

به دنبال این رخدادها بود که شاه اسماعیل دوم در اندیشه ضرب مسکوکاتی جدید افتاد زیرا او تا این زمان سکه‌های خاص خویش را ضرب نکرده بود و همچنان از سکه‌های پیشین در دادوستد استفاده می‌شد. در این هنگام او تصمیم گرفت عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» را از متون سکه‌ها حذف کند زیرا معتقد بود مسکوکات به دست غیرمسلمانان نیز می‌افتد و عامه مردم هم گاهی در حالت جنابت سکه‌ها را مس می‌نمایند که این امر بر مبنای نص قرآنی «لا یمسه الا المطهرون» نهی گردیده و امری مذموم است. باین حال او از عواقب حذف عبارت «علی ولی الله» از متون سکه‌های خویش آگاه بود زیرا می‌گفت: «چون یاران ما را بدنام کرده‌اند، در این قضیه نیز خواهند گفت که غرض از برطرف کردن این عبارت آن بود که لفظ علیا ولی الله در سکه نباشد». با این حال بعد از تأمل و اندیشه در این امر، مقرر شد بیت «ز مشرق تا بمغرب گر امام است*علی و آل او ما را تمام است» در سکه‌های اسماعیل دوم نوشته شود (اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۱۷)؛ بنابراین شاه اسماعیل دوم با بهره‌گیری از دلایل دینی، عبارت «علیا ولی الله» را از سکه‌های خویش حذف کرد اما برای اینکه این اقدام سبب ایجاد واکنش منفی در میان مردم نشود، دستور داد بیت فوق بر سکه‌های او نوشته شود. در یکی دیگر از منابع دوران صفوی نیز گفته شده هنگامی که قزلباشان به سبب طرفداری شاه اسماعیل دوم از اهل سنت نسبت به او سوءظن پیدا کردند، اسماعیل دوم برای رفع این گمان، شعر مزبور را در سکه‌ها نقش نمود (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۸۲).

با وجود روایات بیان شده برخی محققان دلیل حک بیت فوق بر سکه‌های شاه اسماعیل دوم را تعصب شدید او به مذهب تشیع و مخالفتش با استفاده غیر شیعیان از سکه‌های او نوشته‌اند (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۲۱). باین حال از روایات مختلف چنین برداشت می‌شود

که شاه اسماعیل دوم به سبب تمایل به مذهب تسنن، عبارت «علی ولی الله» را با بهانه‌هایی از مسکوکات خویش حذف کرد اما برای اینکه این اقدام سبب تشنج بیشتر نگردد، بیت «ز مشرق تا بمغرب گر امام است*علی و آل او ما را تمام است» را جایگزین آن نمود. بعلاوه این شعر در دوران مؤسس سلسله صفویه (شاه اسماعیل اول) نیز رایج بود و او در نامه‌ای که به سال ۹۱۵ ق به شییک‌خان ازبک نوشت، از این شعر بهره گرفت (خورشاه بن قباد الحسینی، ۱۳۷۹: ۴۳). همچنین در کتاب «شاه اسماعیل نامه» (متعلق به نیمه اول سده دهم) هم این بیت از زبان او نقل شده است (قاسمی گنابادی، ۱۳۸۷: ۸۰)؛ بنابراین شاه اسماعیل دوم می‌توانست با استناد به کاربرد این شعر در دوران شاه اسماعیل اول از شدت مخالفت با اقدام خود بکاهد.

سکه‌های سلطان محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۵ ق)

بر روی تعدادی از سکه‌های سلطان محمد خدابنده بیت «لطف حق تا که در جهان باقیست* سکه صاحب الزمان باقیست» منقور است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۱). این شعر در پی نشان دادن وابستگی حکومت صفویان و سلطان محمد خدابنده به حکومت امام زمان (عج) است زیرا سکه‌های آنان را سکه‌های حکومت امام عصر (عج) تلقی کرده است. در همین راستا سلطان محمد خدابنده بر روی تعدادی دیگر از سکه‌های خویش، خود را «غلام امام مهدی» نیز معرفی کرده است (ر.ک: قائینی، ۱۳۹۵: ۱۲۵؛ Poole, 1887: 19) (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۷

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۶

(منبع: <https://coin-identifier.com>)

اندیشه وابستگی حکومت صفویان به حکومت امام زمان (عج) از آغاز حکومت آنان رواج داشت. امینی، مورخ عصر آغازین حکومت صفوی، چنین سروده است: «امیدست که این دولت پایدار* به مهدی کشد ربقه اعتبار» (امینی، ۱۳۸۳: ۱۷۵). عبدی بیک از تاریخ‌نگاران و ادیبان دوران شاه طهماسب اول نیز در اشعار خویش تلاش می‌کند میان حکومت صفویان و امام زمان (عج) پیوندی برقرار کند و حتی می‌نویسد در این دوران زمینه ظهور امام زمان (عج) فراهم گردیده بود. او دعا می‌کند دولت صفویان به دولت امام زمان متصل و مقرون گردد. عبدی بیک همچنین شاه صفوی را «نایب مهدی» می‌خواند (ر.ک: جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/۴۹۶). همچنین اشاره به نام امام زمان (عج) در قالب بیت فوق بر روی سکه معرفی شده را می‌توان در رابطه با وقایع دوران پادشاه پیشین صفوی، شاه اسماعیل دوم، نیز تحلیل نمود. چه‌بسا تمایل و تعلق خاطر اسماعیل دوم به مذهب تسنن که پیشتر به آن اشاره شد، سبب گردید سلطان محمد خدابنده با حک بیت یادشده بر سکه‌های خویش، ارتباط و وابستگی عقیدتی حکومت صفویان به مبانی تشیع را از نو بیان کند تا بدین گونه خاطره محو عبارت «علی ولی الله» از مسکوکات شاه اسماعیل دوم به فراموشی سپرده شود. به عبارت دیگر مضمون شعری فوق درصدد بیان این امر بود که تا زمانی که «لطف حق» باقی است و از صفویان دریغ نشده است، حکومت آنان به نمایندگی از امام مهدی (عج) استمرار خواهد داشت.

سکه‌های شاه‌عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق)

کاربرد اشعار فارسی در سکه‌های صفویان از دوران شاه‌عباس دوم شتاب بیشتری می‌یابد به گونه‌ای که از این پس بیشتر لقب‌ها و عناوین سکه‌های صفویان به صورت اشعار فارسی نوشته شده است که امری نو و بدیع به شمار می‌آید (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۴). اشعار سکه‌های شاه‌عباس دوم عبارت‌اند از:

۱. بگیتی سکه صاحبقرانی* زد از توفیق حق عباس ثانی (تصاویر ۸ و ۹).
۲. به گیتی آنکه اکنون سکه صاحبقرانی زد* زد توفیق خدا کلب علی عباس ثانی زد.

۳. بگیتی آنکه اکنون سکه زد صاحبقرانی* ز توفیق خدا کلب علی عباس ثانی (ر.ک: سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۶؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۳۲؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۲؛ Poole, 1887: 78, 124 & 127).

تصویر ۹

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۸

(منبع: <https://en.numista.com>)

در مورد اشعار فوق چند نکته حائز توجه‌اند:

نکته اول در مورد واژه «صاحبقران» است. «قران» هم مسکوک‌ی از نقره بود و هم واحد پول. منشأ اصلی پیدایش این کلمه «صاحبقران» است (دیانت، ۱۳۶۷: ۲۱۶/۲-۲۱۷). لقب «صاحبقران» معمولاً به حاکمی داده می‌شد که در زمان قران سیارات، به‌ویژه قران سعدین، متولد شده بود یا دوران حاکمیت او از سی سال بیشتر می‌شد. با این حال این عنوان به فرمانروایانی دیگر نیز اطلاق شده که فاقد چنان خصوصیتی بودند. این عنوان در منابع عصر تیمور به فراوانی استفاده شده است. هرچند نقل شده تولد تیمور در هنگام قران سعدین (احسن ساعات) رخ داده است اما این لقب بیشتر به سبب فتوح و کشورگشایی‌های تیمور به او اطلاق گردیده است. استفاده از لقب «صاحبقران» پس از دوران تیموری شیوع گسترده‌ای یافت، بخصوص در عصر صفویه که این لقب به فراوانی در منابع این دوران مشاهده می‌شود. برخی از شاهان صفوی از جمله اسماعیل اول، طهماسب اول، عباس اول و دوم لقب صاحبقران داشتند (بیاتلو، ۱۳۷۵: ۱۱۲/۲۹ و ۱۱۳). عنوان «صاحبقران» اولین بار بر روی سکه‌های شاهان صفوی نقر شد. ابتدا در میان عامه «سکه صاحبقرانی» و سپس به تدریج به شکل ملخص آن «سکه قران» مشهور شد. از اولین سکه‌های پادشاهان صفوی که در دست است و بر روی آن کلمه «صاحبقرانی» دیده می‌شود، سکه مربوط به زمان شاه‌عباس دوم است که در سال ۱۰۵۹ ق در تبریز ضرب و بر روی آن چنین نقر شده: «به گیتی سکه صاحبقرانی* زد از توفیق حق عباس ثانی» (دیانت، ۱۳۶۷: ۲۱۶/۲-۲۱۷).

نکته دوم در مورد اصطلاح «کلب علی» است که برای نشان دادن عمق احترام و علاقه شاه‌عباس دوم به امام علی (ع) در تعدادی از اشعار منقور بر سکه‌های او آمده است. مؤلف قصص الخاقانی می‌نویسد: «در همان ساعت که خطبه صاحبقرانی بنام نامی شهریار سلیمان وقار خوانده می‌شد، وجوه دراهم و دنانیر را بدین سکه محلی و مزین فرمودند: به گیتی سکه صاحبقرانی* زد از توفیق حق عباس ثانی؛ و هم‌چنین به جهت نقش نگین مبارک، مقرر شد که این مصرع را نقش نمودند: بود کلب علی عباس ثانی» (شاملو، ۱۳۷۵: ۲۷۰/۱). گفتنی است ماده تاریخ تولد شاه‌عباس دوم را نیز «کلب آستان امیرالمؤمنین» ذکر کرده‌اند (نویسی، ۱۳۶۰: ۸۳). لازم به ذکر است اصطلاح «کلب علی» در زمانه صفویه نامی رایج بوده است. به‌عنوان نمونه در عالم‌آرای عباسی از «کلب علی بیک یساول صحبت شاملو» به‌عنوان یکی از صاحب‌منصبان آن دوران یاد شده است (ر.ک: اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۸۹۹/۲، ۹۰۳، ۹۰۴ و ۹۳۹/۳ و ۹۴۲). هم‌چنین در مجموعه سنگ مزارهای موجود در موزه گرگان که متعلق به نقاط مختلف ایالت تاریخی گرگان (استرآباد) هستند، سنگ مزاری متعلق به ۹۸۰ ق. (دوران شاه‌طهماسب اول) وجود دارد که بر آن نام «کلب علی خلیفه قزل خواجلوی ذوالقدر» دیده می‌شود (ر.ک: معطوفی، ۱۳۸۷: ۴۲۹).

گفتنی است پیشتر عبارات «غلام علی بن ابیطالب» در تعدادی از سکه‌های شاه‌طهماسب اول، «غلام امام علی ابن ابیطالب» در برخی از سکه‌های شاه محمد خدابنده، «کلب علی^۱» (تصاویر ۱۰ و ۱۱)، «کلب آستان علی» و «نواب کلب آستان علی» در تعدادی از مسکوکات شاه‌عباس اول نیز حک گردیده بود (قائینی، ۱۳۹۵: ۱۱۶، ۱۲۵ و ۱۲۸؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۱۶، ۲۳ و ۲۶).

^۱ این اصطلاح در قالب جمله «از بهر خیر این سکه را کلب علی عباس زد» در تعدادی از سکه‌های شاه‌عباس اول ذکر شده است.

تصویر ۱۱

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۱۰

(منبع: <https://en.numista.com>)

سکه‌های شاه سلیمان اول (صفی دوم) (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق)

متنوع‌ترین مسکوکات حاوی اشعار در دوران صفویه مربوط به دوران شاه سلیمان اول (صفی دوم) است. در سکه‌های متنوع و مختلف این شاه صفوی هشت بیت شعر نوشته شده است:

۱. بهر تحصیل رضای مقتدای انس و جان * تازه از نام صفی شد سکه صاحبقران.
۲. ز بعد هستی عباس ثانی * صفی زد سکه صاحبقرانی.
۳. بگیتی بعد شه عباس ثانی * صفی زد سکه صاحبقرانی.
۴. از برای صرف زوار امام انس و جان * تازه از نام صفی شد سکه صاحبقران.
۵. بهر تحصیل رضای مقتدای انس و جان * سکه خیرات بر زر زد سلیمان جهان (یا زمان) (تصاویر ۱۲ و ۱۳ و ۱۴).
۶. زد از توفیق الله (اله) سکه صاحبقران * صاحب دوران سلیمان جهان.
۷. سکه زد بعد از شه صاحبقران * صاحب دوران سلیمان جهان.
۸. سکه مهر علی را تا زدم بر نقد جان * گشت از فضل خدا محکوم فرمانم جهان (تصویر ۱۵) (برای این اشعار رک: سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۶؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۳۵؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۲ و ۲۳؛ رابینو، ۱۳۵۳: ۴۰؛ شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۵۹ و ۲۶۰؛ Poole, 1887: 79, 128, 130 & 132).

تصویر ۱۵

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۱۴

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۱۳

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۱۲

(منبع: <https://en.numista.com>)(منبع: <https://en.numista.com>)(منبع: <https://en.numista.com>)(منبع: <https://en.numista.com>)(منبع: <https://en.numista.com>)

از این اشعار می‌توان چند نکته را برداشت نمود:

۱. این پادشاه صفوی دارای دو نام بود که هردوی آن‌ها در اشعار سکه‌های او مشاهده می‌شود. در توضیح این امر بایست گفت شاه سلیمان ابتدا با نام صفی به حکومت رسید و «صفی دوم» نامیده شد. او در ابتدای سلطنت خویش با حوادثی ناخوشایند نظیر بیماری، بروز زلزله و قحطی و گرانی در کشور و تهاجم قزاق‌ها به شمال ایران مواجه شد. با توجه به اینکه دلیل این رویدادها محاسبه غلط منجمان و نحسی ساعت تاج‌گذاری اول او تشخیص داده شد، مقرر شد ساعت سعد دیگری برای تاج‌گذاری مجدد او مشخص گردد. بر این مبنا نام شاه صفی دوم به شاه سلیمان تغییر یافت و تاج‌گذاری مجدد او انجام گرفت (تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۱۱۸؛ نوایی و غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۲۵۰-۲۵۱).

۲. شاه صفی دوم از پادشاه پیشین صفوی (پدر درگذشته خویش) نیز با ذکر نام او در اشعار سکه‌های خویش یاد کرده است. این امر در مجموعه مسکوکات صفویان و دیگر حکمرانان ایرانی در دوران اسلامی مشاهده نمی‌شود زیرا به‌طور معمول حکمرانان مختلف صرفاً نام خویش را در سکه‌ها می‌نوشتند و نام پادشاه درگذشته (حتی اگر فرزند او بودند) را در سکه‌ها ذکر نمی‌کردند. نکته جالب‌توجه اینکه شاه‌عباس دوم در زمان حیات خود به فرزند دیگرش، حمزه میرزا، علاقه بیشتری ابراز می‌کرد و به صفی میرزا که

فرزند ارشدش بود، توجه چندانی نداشت (تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۱۱۷؛ نوایی و غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۲۵۰).

۳. در یکی از اشعار حک شده بر سکه‌های شاه صفی دوم از «زوار امام انس و جان» سخن به میان آمده است (از برای صرف زوار امام انس و جان* تازه از نام صفی شد سکه صاحبقران) با توجه به مضمون یکی دیگر از شعرهای بیان شده (رضای مقتدای انس و جان) منظور از زوار در بیت فوق، زائران امام رضا (ع) است. ذکر نام ائمه شیعه (ع) در سکه‌های صفویان امری متداول بود که با توجه به اعتقادات شیعی آنان امری بدیع محسوب نمی‌گردد، همچنان که این امر در متون سکه‌های برخی دیگر از حکمرانان پیشین ایرانی نیز دارای سابقه است اما آنچه در بیت بیان شده بدیع می‌نماید این است که برای اولین بار زائران یکی از ائمه اطهار نیز دارای آن چنان جایگاهی قلمداد شده‌اند که نام آن‌ها بر سکه‌ها نقر شده تا این سکه‌ها به گونه‌ای نمادین صرف آنان گردد. می‌توان این امر را به عنوان تحولی جدید در متون شیعی سکه‌های ایران به شمار آورد زیرا نه تنها امام معصوم بلکه زائران او نیز دارای جایگاهی برجسته قلمداد شده‌اند. همچنین می‌توان این امر را به عنوان نشانی از تحول در مفهوم زیارت در دوران صفویه در نظر گرفت زیرا همواره جایگاه ائمه اطهار (ع) و مراقب آنان مورد توجه حکمرانان مختلف قرار داشت اما در این مورد زائران امام نیز به واسطه اتصال و ارتباط با امام، مورد توجه قرار گرفته‌اند و نام آنان در سکه شاه صفوی ذکر شده است.

سکه‌های شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق)

اشعار حک شده بر سکه‌های شاه سلطان حسین اول سه گونه‌اند:

۱. گشت صاحب سکه از توفیق رب المشرقین* در جهان کلب امیرالمؤمنین سلطان حسین (تصویر ۱۶).
۲. گشت صاحب سکه از توفیق رب المشرقین* کلب درگاه امیرالمؤمنین سلطان حسین (تصاویر ۱۷ و ۱۸).
۳. زد ز توفیق حق بچهره زر* سکه سلطان حسین دین پرور (تصاویر ۱۹ و ۲۰) (ر.ک: شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۶۰؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۶؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۳۹؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳؛ Poole, 1887: 80, 138, 139, 141 & 153).

تصویر ۲۰

(منبع:

<https://hcr.ashmus.ox.ac.uk>

تصویر ۱۹

(منبع:

<https://hcr.ashmus.ox.ac.uk>

تصویر ۱۸

(منبع:

<https://en.numista.com>

تصویر ۱۷

(منبع:

<https://en.numista.com>

تصویر ۱۶

(منبع:

<https://en.numista.com>

در اشعار نقر شده بر سکه‌های شاه سلطان حسین دو نکته حائز توجه‌اند:

در دو گونه از اشعار فوق عبارت «رب المشرقین» به کار برده شده که مضمونی برگرفته از قرآن کریم است. این عبارت از آیه ۱۷ سوره الرحمن أخذ شده است. دو آیه پیشین و پسین این آیه درباره «نعمت‌های الهی» و توصیه به عدم انکار آن‌ها است.^۱ می‌توان گفت شاه سلطان حسین با جای دادن این مضمون قرآنی در اشعار منقور بر تعدادی از سکه‌های خویش درصدد بیان این امر بود که او از «رب المشرقین» توفیق یافته تا جزو انکارکنندگان نعمات او (که در آیات پسین و پیشین این آیه به آن اشاره شده) نباشد. او در بیت دوم این اشعار مصداق عدم انکار نعمت‌های خداوند را محبت و ارادت خود به امام علی (ع) محسوب نموده و آن را با عباراتی همچون «کلب امیرالمؤمنین» یا «کلب درگاه امیرالمؤمنین» بودن خویش بیان کرده است؛ به عبارت دیگر ذکر این مفهوم قرآنی بر دو گونه از اشعار حک شده بر سکه‌های شاه سلطان حسین در راستای تبیین اعتقادات شیعی شاه صفوی، آن‌هم در قالب غالیانه آن، انجام یافته است.

^۱ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۱۶) رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ (۱۷) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۱۸) / پس کدامیک از نعمت‌های پروردگارتان را انکار می‌کنید؟* پروردگار دو مشرق و پروردگار دو مغرب است.* پس کدامیک از نعمت‌های پروردگارتان را انکار می‌کنید؟

نکته دوم اطلاق صفت «دین پرور» به شاه سلطان حسین در نوع سوم از اشعار منقور بر سکه‌های اوست. مطابق نوشته لغتنامه دهخدا، اصطلاح «دین پرور» به فرد متشرع و ترویج کننده دین اطلاق می‌شود و صفت کسی است که به پرورش دین همت گمارد. این تعبیر در اشعار شعرای پیش از صفویه در وصف پادشاهان مختلف نیز آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۱۴۲۶/۸). با توجه تعصب شدید شاه سلطان حسین در مسائل دینی (رویمر، ۱۳۸۵: ۴۰۹) اطلاق این عنوان بر او، در قالب ابیات منقور بر سکه‌ها، طبیعی می‌نماید به‌ویژه اینکه او با فقه‌های شیعه نیز موافقت و همراهی نشان می‌داد و در این راستا نه تنها طریقه صوفیه را برانداخت و مشایخ صوفیه را از اصفهان و دیگر شهرهای مملکت بیرون راند، بلکه فرامینی صادر کرد تا اعمال خلاف دین، نظیر مصرف مشروبات الکلی، ممنوع گردد (ر.ک: نوایی و غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۳۹۸؛ رویمر، ۱۳۸۵: ۴۰۷).

سکه‌های شاه‌طهماسب دوم (۱۱۳۵-۱۱۴۵ ق)

اشعار زیر در سکه‌های شاه‌طهماسب دوم مشاهده می‌شود:

۱. بگیتی سکه صاحبقرانی* زد از توفیق حق طهماسب ثانی (تصاویر ۲۱ و ۲۲).
۲. از خراسان سکه بر زر شد بتوفیق خدا* نصرت و امداد شاه دین علی موسی رضا (تصویر ۲۳).
۳. سکه زد طهماسب ثانی بر زر کامل عیار* لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار (ر.ک: شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۶۴ و ۲۶۵؛ سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۶؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۴۶؛ رایینو، ۱۳۵۳: ۲۹؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳؛ Poole, 1887: 61-62).

تصویر ۲۳

(رایینو، ۱۳۵۳: شماره ۲۷۷)

تصویر ۲۲

(منبع: <https://en.numista.com>)

تصویر ۲۱

(منبع: <https://en.numista.com>)

نکته جدید و بدیع در اشعار منقور بر سکه‌های شاه‌طهماسب دوم ذکر عبارت «لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» در یکی از این ابیات است. این عبارت پیش‌تر در متون سکه‌های صفویان و دیگر حکمرانان پیش از آنان مشاهده نمی‌شود. در مورد گوینده این عبارت طبری می‌نویسد هنگامی که امام علی (ع) در جنگ احد به دستور پیامبر (ص) به نبرد مشرکان رفت و با رشادت آنان را متفرق کرد، جبرئیل از خودگذشتگی علی (ع) را ستود و در این هنگام بانگی (از آسمان) برآمد که «لا سیف الا ذوالفقار و لا فتی الا علی» (طبری، ۱۳۸۷: ۵۱۴/۲؛ همچنین بنگرید به: خواند میر، ۱۳۸۰: ۳۴۵/۱).

در پایان این بحث اشاره به این نکته ضروری است که بسیاری از منابع سکه‌شناسی سکه‌هایی که بیت «از خراسان سکه بر زر شد بتوفیق خدا* نصرت و امداد شاه دین علی موسی رضا» بر روی آن‌ها منقور است را متعلق به شاه‌طهماسب دوم محسوب نموده‌اند. (ر.ک: سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۶؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳؛ رایینو، ۱۳۵۳: ۲۹). یکی از محققان سکه‌شناسی می‌نویسد: تهماسب دوم بعد از جلوس دوباره در سال ۱۱۴۳ ق سکه‌هایی با این شعر ضرب کرده است (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۴۶). همین مؤلف در ادامه می‌نویسد این بیت بر روی گونه‌ای از سکه‌های شاه‌عباس سوم و همچنین تعدادی از مسکوکات دو سال آخر سلطنت پدر او، شاه‌طهماسب دوم، نیز منقور است (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۴۹). Poole نیز سکه‌های ضرب مازندران و مشهد در ۱۱۴۳ ق که حاوی شعر فوق هستند را ذیل سکه‌های تهماسب دوم معرفی کرده است (Poole, 1887: 61-62). گفتنی است این بیت بر روی سکه‌هایی که متعلق به عباس سوم دانسته شده‌اند نیز نوشته شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳؛ رایینو، ۱۳۵۳: ۲۹). Poole سکه‌ای از شاه‌عباس سوم را که حاوی این شعر است و در سال ۱۱۴۸ ق در مشهد ضرب شده معرفی نموده است (Poole, 1887: 71). باین حال مسکوکات فوق فاقد نام دو پادشاه صفوی نامبرده هستند و به همین مناسب در یکی از منابع سکه‌شناسی این مسکوکات متعلق به نادرشاه افشار به شمار آمده است (ر.ک: افتخاری، ۱۳۹۴: ۶۵-۶۸). در هر حال بایست گفت بسیاری از محققان سکه‌شناسی صرفاً مسکوکاتی را که از سال ۱۱۴۸ ق به بعد (سال تاج‌گذاری نادرشاه) ضرب شده‌اند را متعلق به نادرشاه افشار محسوب نموده و بیت مزبور را نیز در مجموعه متون این سکه‌ها ذکر نکرده‌اند (ر.ک: ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۷-۲۸، فرح بخش، ۱۳۸۵: ۶۱؛ Poole, 1887: 72-84).

سکه‌های احمد مرعشی صفوی (۱۱۳۸-۱۱۴۱ ق)

میرزا سید احمدخان مرعشی صفوی فرزند میرزا ابوالقاسم از صبیبه میرزا ابراهیم خلیفه سلطانی بود. پدرش میرزا ابوالقاسم فرزند بزرگ میرزا محمد داود حسینی مرعشی صفوی بود. بر این اساس جد او داماد شاه سلیمان صفوی بود و از این نظر نیز نسبت سید احمد از طریق شهربانو بیگم به خاندان صفوی می‌رسید. باوجود اینکه سید احمد از خاندان مرعشی بود به دلیل این که مادر میرزا محمد داود، عزّ شرف بیگم، نبیره شاه عباس صفوی بود، عنوان صفوی در ادامه نام این خاندان دیده می‌شود (ر.ک: جعفری، ۱۳۹۰: ۵-۶).

احمدخان از مدعیان پادشاهی صفوی پس از سقوط اصفهان به دست افغان‌ها بود. او ابتدا با طهماسب دوم همراهی کرد اما سپس از او گسست و عازم فارس شد و با جعل حکمی از طهماسب دوم، خود را سپهسالار فارس خواند و همراهی روسای شهرهای مختلف را جلب نمود. احمد در ادامه خود را پادشاه خواند، بااین‌حال در مواجهه با افغانه و همچنین طهماسب دوم به بندرعباس عزیمت کرد. در نهایت احمد در داراب توسط افغانه محاصره و دستگیر شد و سپس در اصفهان به قتل رسید (ر.ک: مرعشی، ۱۳۷۹: ۵۴-۵۳ و ۶۲-۶۳؛ مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۶۴-۶۵).

بر سکه‌های احمد بیت «سکه زد بر هفت‌کشور چتر زد بر^۱ مهر و ماه» وارث ملک سلیمان گشت احمد پادشاه» نقش شده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳).

مورد قابل‌توجه در این شعر استفاده از واژه «ملک سلیمان» است. این ترکیب در اصطلاح شاعران، کنایه از فرمانروایی پر رونق و بی‌نظیر و نیز سرزمین یا ناحیه فارس است (عقیقی، ۱۳۹۱: ۳۳۸۹/۳؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۲۱۴۹۳). در لغتنامه دهخدا مواردی از کاربرد این اصطلاح، در منابع منظوم و منثور، در اشاره به سرزمین فارس ذکر شده است از جمله عبارت «ملک سلیمان فارس» در تاریخ و صاف (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۲۱۴۹۳). در توضیح کاربرد اصطلاح «ملک سلیمان» در بیت منقور بر سکه‌های احمد بایست گفت محدوده تحرکات او در مناطقی از مرکز و جنوب و شرق ایران از جمله سرزمین فارس بود و به همین مناسبت او در شعر حک‌شده بر سکه‌های خویش، خود را «وارث ملک سلیمان = فارس» قلمداد کرده است. استفاده از این اصطلاح نشانگر اهتمام او در بازنمایی عصر حاکمیت خود به‌عنوان دورانی پررونق و بی‌نظیر است. همچنین اشاره به این نکته هم ضروری است که با توجه به انتساب خانوادگی احمد به شاه سلیمان صفوی، شاید کاربرد اصلاح «ملک سلیمان» در جهت اشاره به این نسب خانوادگی نیز انجام پذیرفته است.

سکه‌های شاه‌عباس سوم (۱۱۴۴-۱۱۴۸ ق)

ابیات زیر بر سکه‌های مختلف شاه‌عباس سوم حک‌شده‌اند:

۱. سکه بر زر زد^۲ بتوفیق الهی در جهان* ظل حق عباس ثالث ثانی صاحبقران (تصاویر ۲۴ و ۲۵).
۲. از خراسان سکه بر زر شد بتوفیق خدا* نصرت و امداد شاه دین علی موسی الرضا^۳ (ر.ک: فرح بخش، ۱۳۸۵: ۴۹؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۳؛ رابینو، ۱۳۵۳: ۲۹؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ Poole, 1887: 69&71).

تصویر ۲۵

تصویر ۲۴

(منبع: <https://en.numista.com>) (منبع: <https://en.numista.com>)

^۱ در برخی از منابع این قسمت از شعر بصورت «زر چون» (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۵۲) و یا «زد چون» (Poole, 1887: 82) نیز قرائت شده است.

^۲ در برخی منابع «سکه بر زر» قرائت شده است. (شریعت زاده، ۱۳۹۳: ۲۶۵)

^۳ در برخی منابع «رضا» قرائت شده است. (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۴۹)

نکته خاص در اشعار منقور بر سکه‌های شاه‌عباس سوم وجود عبارت «ثانی صاحبقران» در یکی از این ابیات است. مؤلف غیاث اللغات در مورد این اصطلاح می‌نویسد: «لفظ صاحبقران لقب امیر تیمور است که پادشاه شش اقلیم بوده است و ثانی صاحبقران یا صاحبقران ثانی به معنی پادشاهی که قریب رتبه امیر تیمور رسیده باشد (است)» (غیاث الدین رامپوری، بی تا: ۲/۲). با توجه به معنی بیان شده برای اصطلاح «ثانی صاحبقران» کاربرد آن در اشعار سکه‌های عباس سوم که در توصیف او بیان شده، امری شگفت است. در توضیح این مطلب بایست گفت طهماسب دوم پس از سقوط اصفهان به دست افغان‌های غلجایی، در قزوین بر تخت سلطنت نشست (۱۱۳۵ ق). در این دوران نادر افشار به طهماسب دوم پیوست و ده سال در خدمت او بود تا سرانجام در ۱۱۴۴ ق طهماسب دوم را دستگیر کرد و محبوس ساخت و فرزند او را با نام شاه عباس سوم به پادشاهی برگزید و در سکه و خطبه نیز نام او را ذکر کرد. این رویداد در حالی رخ داد که عباس سوم در گهواره و نوزادی شیرخواره بود. نادر در سال ۱۱۴۸ ق به گونه‌ای رسمی بر تخت سلطنت نشست و در این زمان عباس سوم را نیز زندانی کرد. گویا پس از قتل طهماسب دوم، شاه‌عباس سوم را نابینا کردند و او تا سال ۱۲۰۰ ق در اصفهان بود (نوایی و غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۲۸۲؛ همچنین ر.ک: سیوری، ۱۳۹۱: ۲۵۳). با توجه به توضیحات فوق بایست گفت توصیف عباس سوم با عنوان «ثانی صاحبقران» در بیت حک شده بر تعدادی از سکه‌های او فاقد معنای حقیقی است زیرا عباس سوم در نوزادی و آن‌هم به گونه‌ای ظاهری به مقام شاهی صفویان انتخاب شد و فاقد هرگونه نقشی در تحولات این عصر از تاریخ ایران بود. شاید بتوان گفت این اصطلاح بیشتر ناظر به حکمران واقعی ایران در این زمان یعنی نادر افشار بود که تحت لوای پادشاهی ظاهری صفویان که بازیچه او بود، با قدرتی روزافزون فرمانروایی می‌کرد تا اینکه سرانجام به گونه‌ای رسمی به مقام پادشاهی نیز رسید.

سکه‌های دیگر بازماندگان صفویه

در سکه‌های سام (۱۱۵۷-۱۱۶۰ ق) بیت «سکه بر زر زد^۱ بگیتی چون طلوع نیرین* وارث ملک سلیمان سام بن سلطان حسین» قرائت شده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۴) (تصاویر ۲۶ و ۲۷).

تصویر ۲۷

تصویر ۲۶

(منبع: <https://en.numista.com>) (منبع: <https://en.numista.com>)

اشعار منقور بر سکه‌های سلیمان دوم (۱۱۶۲-۱۱۶۳ ق) عبارت‌اند از: «زد از لطف حق سکه کامرانی* شه عدل گستر^۲ سلیمان ثانی» (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ فرح بخش، ۱۳۸۵: ۵۲) (تصاویر ۲۸ و ۲۹) و «بر فروزد روی (?) زمی چون طلوع مهر و ماه* وارث ملک شد سلیمان بن سادات شاه» (Poole, 1887: 81 & 196).

تصویر ۲۹

تصویر ۲۸

(منبع: <https://en.numista.com>) (منبع: <https://en.numista.com>)

^۱ در برخی منابع «سکه زد بر زر» قرائت شده است. (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۵۱)

^۲ در برخی منابع «عدل گشته» قرائت شده است. (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۴؛ Poole, 1887: 81 & 196)

در سکه‌های مختلف شاه اسماعیل سوم (۱۱۶۳-۱۱۶۹ ق) دو بیت «تا زر و سیم در جهان باشد* سکه صاحب الزمان باشد» و «شد آفتاب و ماه زر و سیم در جهان* از سکه امام بحق صاحب الزمان» منقور است. این ابیات از سال ۱۱۶۶ ق که کریم خان زند نایب السلطنه شاه اسماعیل سوم شد و حکومت را در دست گرفت، بر سکه‌های اسماعیل سوم حک شد و تا سال ۱۱۷۲ ق ادامه یافت (فرح بخش، ۱۳۸۵: ۵۴).

سکه‌های حسین دوم (۱۱۶۶ ق) حاوی شعر «دارد ز شاهمردان فرمان حکمرانی* فرزند شاه طهماسب سلطان حسین ثانی» است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۴).

بر سکه‌های مختلف محمد دوم (۱۲۰۰ ق) نیز اشعار «بزر زد سکه از الطاف سرمد* شه والا گهر سلطان محمد» (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۷؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۴) و «تا بدار الضرب گردون قرص مهر و ماه باد* سکه سلطان غیاث الدین محمد شاه باد» (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۴) مشاهده می‌شود.

بسیاری از اشعار منقور بر سکه‌های توصیف شده متضمن اشاره به نسب صفوی بازماندگان صفویه است؛ این امر نشان می‌دهد تا این دوران (نیمه دوم قرن دوازدهم هجری) انتساب به خاندان صفویه عامل مهمی در کسب مشروعیت سیاسی به شمار می‌آمد به گونه‌ای که بازماندگان صفویه همچنان از این عامل به عنوان یکی از شعارهای مسکوکات خویش بهره گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

اشعار فارسی بخش مهمی از عبارات منقور بر سکه‌های شاهان صفویه است و از بدایع نوشته‌های مسکوکات ایران دوران اسلامی تا این عصر محسوب می‌گردد. می‌توان گفت به سبب گسترش و رونق مقوله شعر در جامعه این دوران و در میان عامه مردم، صفویان از این قالب ادبی در متون سکه‌های خویش بهره برده‌اند تا بدین گونه مضامین موردنظر خویش را تبلیغ و ترویج کنند. سیر ظهور اشعار فارسی بر سکه‌های شاهان صفویه را می‌توان به دو دوره تقسیم نمود که شامل دوران شاه اسماعیل اول تا شاه محمد خدابنده و دوران شاه‌عباس دوم تا اضمحلال این حکومت است. دوران دوم شامل عصر بازماندگان صفویان که به گونه‌ای اسمی و ظاهری توسط فرمانروایان و مدعیان قدرت بر تخت سلطنت نشانیده شده و سکه‌هایی با نام آنان ضرب گردید نیز می‌شود. در دوره اول که شامل دوران شاه اسماعیل اول تا شاه محمد خدابنده است، اشعار فارسی در متون تعداد محدودی از سکه‌های شاهان صفوی نوشته شده است که در مقایسه با دوره بعدی اندک می‌نماید. شاه اسماعیل اول در سه گونه نادر از سکه‌های خویش برخی از مفاهیم عرفانی و شیعی را در قالب اشعار فارسی به نمایش گزارد تا بدین گونه قدرت یابی خویش را مرهون توجه امام علی (ع) و نظر الهی قلمداد نماید. در دوران شاه اسماعیل دوم صفوی که به مذهب اهل سنت تمایل یافته و شعائر شیعی، از جمله شعار اصلی «علی ولی الله» را از سکه‌ها حذف نمود، بیت «ز مشرق تا بمغرب گر امام است* علی و آل او ما را تمام است» بر سکه‌ها نوشته شد تا از مخالفت‌های شیعیان و تشنج بیشتر اوضاع ممانعت گردد. با توجه به چرخش مسکوکات در میان عامه مردم، این امر می‌توانست تبلیغات مخالفان شاه اسماعیل دوم مبنی بر ترک تعلقات شیعی توسط او را خنثی کند و بدین گونه از تحریک احساسات مذهبی عامه مردم توسط آنان جلوگیری نماید. جانشین او، شاه محمد خدابنده، شعری را بر گونه‌ای از سکه‌های خویش درج نمود که مضمون آن بیانگر وابستگی حکومت صفویه به حکومت صاحب الزمان (عج) بود. این امر را می‌توان این گونه تفسیر نمود که محمد خدابنده درصدد بود فترت ایجادشده در اعتقادات شیعی صفویان در دوره شاه اسماعیل دوم را از یادها محو کند و وابستگی و اتصال حکومت صفویه به حکومت امام زمان (عج) که از الطاف خداوند محسوب شده است را مجدداً اعلام و تبلیغ نماید.

در دوران دوم که شامل دوره شاه‌عباس دوم تا اضمحلال نهایی حکومت صفویه است، القاب و عناوین و اعتقادات شیعی صفویان در قالب ابیات فارسی با گستردگی بسیاری بر سکه‌های صفویان بازتاب یافته است به گونه‌ای که می‌توان این اقدام را نوآوری مهم صفویان در امر ضرب سکه محسوب نمود. در ابیات منقور بر سکه‌های این دوران تعبیر و اصطلاحات جدیدی همچون «صاحبقران»، «کلب علی»، «زوار امام»، «رب المشرقین»، «دین پرور»، «ملک سلیمان» و «ثانی صاحبقران» مشاهده می‌شود که هریک برای بیان نمادین برخی از عناوین و القاب و تحولات دوران صفویه استفاده شده‌اند. برخی از این اصطلاحات نظیر «کلب علی» نشانگر اعتقادات غالبانه شاهان صفوی است و برخی دیگر همچون «زوار امام» می‌تواند نشانگر تحول مفهوم زیارت در دوران صفویه

محسوب گردد زیرا زائران امام شیعه نیز به واسطه ارتباط با امام، مورد توجه قرار گرفته و از آنان در متون سکه شاه صفوی یاد شده است. همچنین اشاره به نسب صفوی شاهان صفویه در سکه‌هایی که توسط بازماندگان صفویه در دوران پس از حمله افغانان غلجایی ضرب شده‌اند نشان می‌دهد تا نیمه دوم قرن دوازدهم هجری انتساب به خاندان صفویه عاملی تأثیرگذار در کسب مشروعیت سیاسی به شمار می‌آمد تا بدانجا که بازماندگان صفویه همچنان از این امر به عنوان یکی از شعارهای سکه‌های خویش بهره گرفته‌اند.

منابع

- (۱۳۵۲). سکه شناسی ایران: سکه های اسماعیل دوم صفوی. یغما، ۲۶(۲)، ۹۲-۹۵. <https://ensani.ir/fa/article/280335>
- (۱۳۶۱). چند سکه معرفی نشده، آینده، ۸(۷)، ۴۱۰-۴۱۶. <https://ensani.ir/fa/article/286138>
- (۱۳۸۲). تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی. ترجمه عباسقلی غفاری فرد و محمداقرا آرمان. تهران: امیرکبیر.
- اسکندرمنشی. (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی. تصحیح ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- افتخاری، یوسف. (۱۳۹۴). سکه شناسی شاهان افشار. تهران: پازینه.
- امینی هروی، ابراهیم بن میرک جلال‌الدین. (۱۳۸۳). فتوحات شاهی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۳). سفرنامه آدام التاریوس (بخش ایران). تهران: ابتکار.
- بدلیسی، شرف‌الدین. (۱۳۷۷). شرفنامه. به اهتمام ولادیمیر ولیامینوف. تهران: اساطیر.
- بیاتلو، حسین. (۱۳۷۵). صاحبقران، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۹. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج. (۱۳۸۰). ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۵۱). رسم الخط ایغوری و سیری در سکه شناسی. تبریز: چاپخانه شفق.
- جعفری، علی اکبر. (۱۳۹۰). پادشاهی سید احمد خان مرعشی صفوی و بحران مشروعیت صفویان. پژوهشهای تاریخی، ۱(۹)، ۱-۱۸. https://jhr.ui.ac.ir/article_16533.html
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست. ج ۱. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- جنابدی، میرزا بیگ. (۱۳۷۸). روضه الصفویه. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- خلیفه، مجتبی. (۱۳۷۵). صفویان (سکه شناسی)، دانشنامه جهان اسلام. ج ۲۹. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. تهران: خیام.
- خورشاه بن قباد الحسینی. (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی نظام شاه. تصحیح محمدرضا نصیری و کوپچی هانه دا. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. ج ۸ و ۱۴. تهران: دانشگاه تهران.
- دیانت، ابوالحسن. (۱۳۶۷). فرهنگ تاریخی سنجش ها و ارزش ها. جلد ۲: نقود و مسکوکات. تبریز: نیما.
- رابینو، یاسنت لویی. (۱۳۵۳). آلبوم سکه ها، نشانها و مهرهای پادشاهان ایران از سال ۱۵۰۰ تا ۱۹۴۸ میلادی. تهران: موسسه سکه شناسی ایران با همکاری انتشارات امیرکبیر.
- رویمر، هانس روبرت. (۱۳۸۵). ایران در راه عصر جدید: تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰. ترجمه آذر آهنچی. تهران: دانشگاه تهران.
- ریپکا، یان. (۱۳۸۱). تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه. ترجمه عیسی شهبانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سرفراز، علی اکبر و فریدون آور زمانی. (۱۳۸۹). سکه های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
- سفرنامه های ونیزیان در ایران. (۱۳۸۱). ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- سیوری، راجر مروین. (۱۳۹۱). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- شاملو، ولی‌قلی بن داودقلی. (۱۳۷۵). قصص الخاقانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شاهمردادی، سید مسعود. (۱۳۹۹). تاریخ تشیع در ایران بر مبنای سکه شناسی: از آغاز تا تأسیس صفویه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- شریعت زاده، سید علی اصغر. (۱۳۹۳). سکه های ایران زمین: مجموعه سکه های موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی. تهران: پازینه.
- شوشتری، نور الله. (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین. ج ۲. تهران: اسلامیه.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ ق). تاریخ الامم و الملوك. بیروت: روائع التراث العربی.
- عالم‌آرای صفوی. (۱۳۵۰). به کوشش یدالله شکری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- عطار، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۸). الهی نامه. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- عقیقی، رحیم. (۱۳۹۱). فرهنگنامه شعری؛ بر اساس آثار شاعران قرن سوم تا یازدهم هجری. ج ۳. تهران: سروش.
- غیاث‌الدین رامپوری، محمد بن جلال‌الدین. (بی تا). غیاث اللغات. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: کانون معرفت.

- فرح بخش، هوشنگ. (۱۳۸۵). راهنمای سکه‌های ضربی (چکشی) ایران از سال ۹۰۰-۱۲۹۶ هجری قمری شامل دوره‌های صفویه-افغان-افشاریه-زندیه-قاجاریه. تهران: فرح بخش.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). شاه اسماعیل نامه. تصحیح جعفر شجاع کیهانی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- قائینی، فرزانه. (۱۳۹۵). سکه‌های دوره صفویه. تهران: پازینه.
- کدی، نیکی. (۱۳۷۴). فرهنگ مادی و جغرافیا. ترجمه مازیار بهروز. گفتگو، ۸، ۸۷-۱۰۵.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/320209>
- مرعشی صفوی، محمدخلیل. (۱۳۶۲). مجمع التواریخ. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: طهوری.
- مرعشی، محمدهاشم. (۱۳۷۹). زبور آل داود. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب.
- مشیری، محمد. (۱۳۵۰). سکه‌شناسی (۲): سکه‌های نادرشاه افشار. بررسی‌های تاریخی، ۶(۱)، ۲۲۵-۲۵۲.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/265887>
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۷). سنگ مزارها و کتیبه‌های تاریخی گرگان و استرآباد. تهران: حروفیه.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۶). علم و تمدن در اسلام. ترجمه احمد آرام. تهران: علمی و فرهنگی.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۰). اسناد و مکاتبات سیاسی ایران. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد. (۱۳۸۹). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه. تهران: سمت.
- وحیدقزوینی، محمدطاهر. (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی. تصحیح سعید میرمحمد صادق. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References:

<https://coin-identifier.com/>

<https://en.numista.com>

<https://hcr.ashmus.ox.ac.uk>

<https://www.numisbids.com/>

Poole, R. S. (1887). The coins of the shāhs of Persia, Šafavis, Afghāns, Efshāris, Zands, and Kājārs. London: Printed by order of the Trustees.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی